

Жертва, свідок чи виконавець? Кримінальна справа на співробітника УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна

Мета – на підставі документів архівно-кримінальної справи, матеріалів службового розслідування та особової справи колишнього начальника 4 відділу УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна дослідити перебіг масових репресивних операцій під час Великого терору. На прикладі біографії конкретної постаті визначити варіативність стратегій, до яких вдавалися чекісти з метою уникнення покарання за звинуваченнями у «порушенні соціалістичної законності» або його мінімізації.

Методологія та методи. Відтворюючи основні етапи біографії Я. Баутіна, автори використали антропологічний та просопографічний підхід. Для реалізації означеної мети були задіяні біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний, лінійно-хронологічний методи, методи психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. Автори на підставі виявлених архівних матеріалів, що запроваджуються до наукового обігу вперше, розкрили нові нюанси в організації та реалізації масових операцій у 1937–1938 рр. Основними методами фальсифікації кримінальних справ були маніпуляція інформацією, психологічний тиск, катування, використання підставних свідків, корекція протоколів допитів тощо. Ці методи слідчої роботи були санкціоновані керівництвом НКВС СРСР та НКВС УРСР.

Автори дослідили базові стратегії поведінки співробітників держбезпеки, які прагнули убезпечити себе від обвинувачень у порушенні «соціалістичної законності» і у такий спосіб мінімізувати покарання: від заперечення власної провини та перекладанні її на безпосереднє керівництво та колег до показового каяття та запевнянь у особистій лояльності до вищого партійно-державного керівництва.

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>; 5roman@ukr.net]; *Лисенко Олена Володимирівна* – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України [ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>; dane51@ukr.net].

У повоєнний період та наступні десятиліття вище партійно-державне керівництво не було зацікавлене у реальному покаранні співробітників державної безпеки. Суворо покарали (зокрема, розстріляли) лише одіозних керівників, які входили до найближчого оточення союзного чи республіканського наркомів. Всі інші колишні співробітники держбезпеки були або арештовані, або ув'язнені на нетривалі терміни, або позбавлені посад в органах НКВС, але при цьому продовжили свою кар'єру чи на господарському, чи на низовому партійному поприщах.

Ключові слова: Великий терор, органи державної безпеки, політичні репресії, НКВС, виконавці.

Проблема «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр. публічно була означена у доповіді першого секретаря президії ЦК КПРС М. Хрущова 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні XX партійного з'їзду. Кремлівський очільник на тлі звинувачень Й. Сталіна у диктаторстві та відмові від «колективного керівництва партією» заявив, що він

«прямо підштовхував співробітників НКВС до масових арештів і розстрілів»¹.

Прямими виконавцями наказів Й. Сталіна й організаторами масового порушення «соціалістичної законності» оголосили наркомів внутрішніх справ СРСР М. Єжова і Л. Берію. Ця партійна інтерпретація стала основною тезою у радянській історіографії при дослідженні масових політичних репресій сталінської доби.

Вектор історичних досліджень почав кардинально змінюватися у середині 1990-х рр. Розсекречені партійні документи надали можливість детально розкрити роль партійно-радянського керівництва СРСР і співробітників НКВС СРСР у реалізації масових репресивних акцій. Вчені Ю. Шаповал, В. Золотарьов одними з перших в Україні почали публікувати біографії співробітників державної безпеки². Під час дослідження біографій

¹ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – № 3. – 1989. – С. 138.

² Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–171; Його ж. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; Його ж. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біогра-

високопоставлених співробітників державної безпеки проявилися особливості їх участі у Великому терорі.

У межах реалізації державної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» були опубліковані матеріали архівно-кримінальних справ, що підтвердили розмах залучення співробітників державної безпеки, міліції та прокурорських працівників до масових фальсифікацій слідства, психологічно-го тиску та катуванні підслідних³.

Ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» дозволило встановити імена слідчих, членів розстрільних команд та ін.⁴

Міжнародній групі, до складу якої увійшли вчені України, Німеччини, США, Канади, Молдови, Грузії, Росії, вдалося провести певні первинні дослідження феномену «виконавців» – співробітників держбезпеки регіонального рівня за наступним алгоритмом:

- їхнє походження;
- шлях до органів держбезпеки;
- прояви політичної лояльності;
- вплив патрон-клієнтських стосунків (різні клієнти);
- поведінка під час Великого терору (чому жорстокість, побиття, катування стали нормою);
- поведінка після припинення масових операцій;

фії Василя Іванова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 367–387; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; та ін.

³ По Чернігівській області див.: Реабілітовані історією. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Кн. 2. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – С. 66–68 та ін.

⁴ Див. докладніше: *Тепляков А.* Чекистский долг и почётная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1. – С. 79–101; *Бажан О., Золотарьов В.* «Ті, хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 251–283 та ін.

- причини засудження чи іншого покарання, шляхи уникнення покарання;
- участь у Другій світовій війні;
- покарання у другій половині 1950-х – 1960-х рр.

Результатом роботи стала публікація тритомного науково-документального видання «Відлуння Великого терору»⁵. Оприлюднення науково-документальної серії є наслідком комплексного джерелознавчого, текстологічного, археографічного аналізу документів НКВС УРСР, виявлених у ГДА СБ України. Основна мета істориків, архівних працівників полягала у поширенні набутих знань щодо злочинів, скоєних комуністичним режимом, відтворенні «широкої піраміди» злочинців – виконавців антилюдяної політики керівництва Компартії, а також надати можливість широкому колу читачів самостійно вивчати архівні документи НКВС, використовувати їх у процесі навчання. Природньо, що за наслідками копітного вивчення виявлених документів були опубліковані монографічні праці учасників проекту⁶. Результати дослідження також були опубліковані у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» у 2015 р.⁷

⁵ Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – 728 с. та ін.

⁶ *Васильєв В., Подкур Р.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с. *Юнге М.* Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины. – М.: АИРО-XXI, 2017. – 352 с.; *Viola L.* Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. – Oxford: Universide Press, 2017. – 304 p.

⁷ Див. зокрема: *Васильєв В., Подкур Р.* Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС // З архівів ВУЧК–

Одним із джерел дослідження проблеми «виконавців» стали кримінальні справи на співробітників держбезпеки, засуджених за порушення «соціалістичної законності» під час Великого терору 1937–1938 рр. Окрім протоколів допиту фігурантів справи, свідків, речових доказів (наказів УНКВС, списків заарештованих із відмітками про розстріл чи ув'язнення тощо), листування, збереглися стенограми засідань військових трибуналів, де розглядалися справи чекістів.

Для вчених подібні матеріали – надзвичайно цікавий вид історичного джерела. По-перше, дослідник може відчувати емоційну напругу самого заходу і психологічний стан його учасників. Репліки і реакції на них учасників судового процесу надавали інформацію про емоції, що панували під час засідання. Показово, що практично всі співробітники держбезпеки і члени міжрайонних оперативно-слідчих груп не лише знали про катування арештованих, а й усвідомлювали, що це – «порушення соціалістичної законності». Проте вони виправдувалися необхідністю виконання встановлених «термінів слідства», «ворожими настановами» або прямими наказами керівництва.

У пропонованому дослідженні аналізується діяльність старшого лейтенанта державної безпеки Якова Кириловича Баутіна, який обіймав посаду начальника 4 відділу, згодом став виконуючим обов'язки помічника начальника УНКВС по Чернігівській області.

Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та провадження слідства»⁸, наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 00762

ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 1. – С. 48–121; *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // Там само. – С. 234–360; *Савин А., Тепляков А.* «Партия может ошибаться, а НКВД – никогда». Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых (1939–1943 гг.) // Там само. – № 2. – С. 91–141; *Виола Л.* Дело Уманского районного отдела НКВД // Там само. – С. 180–223 та ін.

⁸ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / сост. В. Н. Хаустов и др. – М.: Материк, 2004. – С. 606–611.

від 26 листопада 1938 р. «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.»⁹ припинили проведення масових репресивних операцій. Спільна директива керівників НКВС і Прокуратури СРСР від 28 грудня 1938 р. зобов'язувала брати до розгляду всі скарги на ухвали «трійок» при обласних УНКВС, а у випадку неправомірності винесеного «трійкою» вироку – закривати справу¹⁰. Паралельно проводилася політична реабілітація – у лавах ВКП(б) відновили понад 77 тис. комуністів¹¹.

Розуміючи необхідність заспокоїти партійно-радянський апарат, Й. Сталін та нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпочали кампанію пошуку порушників «соціалістичної законності». У цьому контексті почалися «чистка» команди колишнього наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова і призначення нового республіканського й обласного керівництва, яке було зобов'язане кар'єрою новому наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії.

Із вересня по грудень 1938 р. були змінені не лише всі начальники відділів ГУДБ НКВС СРСР та їх заступники, але й частина керівників республіканських, крайових і обласних НКВС/УНКВС СРСР. У вересні–грудні 1938 р. заарештували 332 керівних співробітників НКВС СРСР, із них 140 осіб – з центрального апарату, 192 – на периферії¹². В УРСР звільнили начальників

⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 612–615.

¹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и матер. в 5 тт. / Т. 5. 1937–1939. – Кн. 2. 1938–1939 / под ред. В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 324.

¹¹ *Khlevniuk O. Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror // Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union / eds. Barry McLoughlin and Kevin McDermott. – New York: Palgrave MacMillan, 2004. – P. 26–27. Див. також: Виола Л. Введение // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2015. – № 1. – С. 7–16.*

¹² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 663.

УНКВС по Житомирській (Г. В'яткіна 16 листопада 1938 р.), Кам'янець-Подільській (І. Жабрєва, 17 листопада 1938 р.), Одеській (П. Кисільова, 15 листопада 1938 р.), Чернігівській (А. Єгорова, 2 грудня 1938 р.)¹³. Упродовж наступних місяців 1939 р. були змінені всі начальники УНКВС республіки. Паралельно арештовували співробітників, які входили до найближчого оточення начальника обласного УНКВС. На лаві підсудних опинилися керівники оперативних відділів та відділень, начальники міських і районних відділень НКВС.

У результаті кампанії «чистки» із лав НКВС на 1939 р. із органів державної безпеки звільнили 22,9% (7372 особи) оперативних співробітників, із них заарештували 937 особи. Якщо враховувати арешти за «порушенні соціалістичної законності», проведені наприкінці 1938 р., то кількість збільшиться до 1364 осіб¹⁴. Із п'яти керівників УНКВС по Чернігівській області тільки двом пощастило пережити буремні роки Великого терору та «чистки» і померти у власному ліжку¹⁵.

Формальне викриття порушників «соціалістичної законності» відбувалося за звичною для більшовиків схемою – на загальних партійних зборах чи оперативних нарадах. Під час обговорення директивних документів партії й уряду, відомчих

¹³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 76–79.

¹⁴ Див.: Petrow N. Die Kaderpolitik des NKWD 1936–1939 // Stalinscher Terror 1934–1941. Eine Forschungsbilanz / Hrsg. von W. Hedeler. – Berlin, 2002. – S. 31. Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447. – М.: Новый хронограф, 2008. – С. 424. Див. також: Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2009; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН, 2010.

¹⁵ Із моменту створення апарату УНКВС по Чернігівській області до весни 1941 р. його послідовно очолювали М. Тимофєєв (15 липня 1934 – 16 грудня 1936 рр.); Ю. Кривець (16 грудня 1936 – 23 січня 1937 рр.); П. Соколов-Шостак (23 січня – 20 липня 1937 р.); М. Корнєв (20 січня 1937 – 26 лютого 1938 рр.); А. Єгоров (26 лютого – 2 грудня 1938 р.); П. Дмитрієв (8 січня 1938 – 28 березня 1941 рр.). М. Тимофєєв та П. Дмитрієв дослужилися до високих чинів і померли у 1970-х рр. у Москві.

наказів співробітники держбезпеки розповідали про свої помилки в оперативно-слідчій роботі, виправдовувалися, критикували колег, керівництво обласного УНКВС і республіканського НКВС¹⁶. Саме після таких зборів коригувалися списки порушників «соціалістичної законності», стосовно яких планували порушити кримінальні справи із подальшим засудженням через військовий трибунал. Здебільшого співробітників держбезпеки звинуватили у посадових злочинах (ст. 206-17, п. «а» або «б» КК УРСР)¹⁷.

Також підставою для слідства були заяви, скарги, апеляції колишніх заарештованих представників партійно-радянського апарату. Вони перебували під арештом не один місяць, були добре обізнані з методикою фальсифікації їхніх кримінальних справ. Їхнє звільнення наприкінці 1938–1939 рр. дозволило їм домагатися справедливості і вимагати засудження чекістів, які їх катували¹⁸.

У «листах до влади» вони розповідали вищому партійно-радянському керівництву СРСР про підстави й обставини свого арешту, методи фальсифікації кримінальної справи, поведінку слідчих під час допитів, жакливі способи катування тощо. Зок-

¹⁶ Див. докладніше: Відлуння Великого терору. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.).

¹⁷ У статті зазначалося: «206-17 а) За зловживання владою, перевищення влади, бездіяльність влади, а також недбайливе ставлення до служби особи начальницького складу Робітничо-Селянської Червоної Армії, якщо ці дії вчинювано систематично або з корисливих міркувань чи з іншої особистої зацікавленості, а також якщо вони мали своїм наслідком дезорганізацію доручених їй сил чи дорученої їй справи, або розголошення військових таємниць чи інші тяжкі наслідки, але завідомо могли їх мати, чи були вчинені за воєнного часу або в бойовій обстановці, – позбавлення воли на строк не менше як шість місяців; б) за ті самі дії при особливо обтяжуючих обставинах вищий захід соціальної оборони..». См.: Кримінальний кодекс УРСР. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 жовтня 1938 р. / сост. Народний комісаріат юстиції. – К., 1938. – С. 132.

¹⁸ Савин А., Тепляков А. «Партия может ошибаться, а НКВД – никогда». – С. 98–99.

рема, на початку січня 1939 р. завідувач відділу Ніжинського засолзаводу І. Баклан¹⁹ написав скаргу прокурору СРСР А. Вишинському. Він звинуватив співробітників УНКВС по Чернігівській області у фальсифікації його кримінальної справи, психологічному тиску та катуванні (погрози, нецензурна лайка, тримання кілька діб на кутку стільця, позбавлення сну, побиття). Також І. Баклан зазначав, що його реальні свідчення і протести не записувалися до протоколу. На допиті 11–12 вересня 1938 р. о третій годині ночі йому провели три очні ставки з іншими заарештованими: С. Гораніним²⁰, Р. Пархоменком, Г. Калитою²¹. Серед обвинувачених чекістів фігурували прізвища слідчих Ніжинського районного відділу НКВС О. Осадчого, М. Простоти та І. Гескіна. Окремо він звинуватив у фальсифіка-

¹⁹ Баклан Іван Андрійович, 1883 р. н., с. Макіївка Носівського р-ну, українець, освіта початкова, виключений з КП(б)У в зв'язку з арештом. Проживав у м. Ніжин, завідувач відділу Ніжинського засолзаводу № 2. Заарештований 22.06.1938 р. за ст.ст. 54-2, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР. 28.12.1938 р. справу припинено. Реабілітований 19.02.1997 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1232.

²⁰ Горанін Степан Федорович, 1892 р. н., м. Влодава (Польща), росіянин, освіта початкова. Проживав у м. Ніжин, бухгалтер. Заарештований 25.04.1938 р. За постановою «трійки» при УНКВД по Чернігівській обл. від 21.09.1938 р. за проведення контрреволюційної діяльності та шпигунство застосована ВМП. Розстріляний 25.09.1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 14.09.1989 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11140.

²¹ Калита Григорій Захарович, 1893 р. н., с. Плоске Носівського р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у м. Чернігів, начальник житлового управління Чернігівської міськради. Заарештований 27.03.1938 р. Згідно постанови Особливої наради при НКВС СРСР від 23.07.1940 р. за участь у діяльності антирадянської організації ув'язнений до ВТТ на 8 років. Відбував покарання у Карагандинському ВТТ, звільнений у 1946 р. На час другого арешту – робітник музичної фабрики. Заарештований 03.01.1949 р. Згідно постанови Особливої наради при МДБ СРСР від 13.07.1949 р. за ст. ст. 54-2, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР висланий на поселення до Красноярського краю. Помер у 1950 р. у Чернігівській в'язниці. Реабілітований 20.07.1957 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3088.

ціях начальника 4-го відділу УНКВС по Чернігівській області І. Баутіна²².

Колишній арештант, завідувач культурно-пропагандистського відділу М. Куськало²³ у листі від 20 січня 1939 р. скаржився секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову на «незаконні методи слідства». Він дивувався методам роботи слідчих, оскільки сам

«був робітником повітової надзвичайної комісії, сам допитував людей, але таких методів слідства [...] я ніколи не міг бачити і навіть мислити».

Зазначивши постійну нецензурну лайку слідчих, М. Куськало описав факт побиття його начальником 4 відділу УНКВС по Чернігівській області І. Баутіним:

«Мене завели в крайню куткову кімнату зачинили [...], а всіх робітників НКВС випровадили. [...] і почали бити чим попало і як попало. Баутін бив теж з обох рук бильярдним кием, який побив до рук, а потім ще в кінець розбитого кия подивився, де був залитий свинець і сказав, через мерзотника пропав кий. Потом бив мене носами в груди, в ребра, в живіт і приговорював, що я ще хочу тобі, туди твою матір, попасти в яйця»²⁴.

Обидва скаржники були фігурантами кримінальної справи на колишніх червоних партизан, що була сфабрикована на Чернігівщині. Згідно з підписаною Я. Баутіним статистичною інформацією, по ній проходило 241 особа²⁵. Загалом це були учасники червоного партизанського руху під час Української революції 1918–1920 рр. Після завершення бойових дій колишні партизани здебільшого стали членами Комуністичної

²² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 68–70 зв.

²³ *Куськало Мойсей Власович*, 1894 р. н., с. Велика Кошелівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл., українець, освіта вища, член КП(б)У з 1926 р. Проживав у м. Ніжин, завідувач культпропвідділу. Заарештований 25.06.1938 р. за ст. ст. 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР. 04.03.1939 р. справу припинено. Звільнений з-під варти 04.01.1939 р. Реабілітований 19.02.1997 р. Див.: Держархів Чернігівської обл. ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1233.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 73–92 зв.

²⁵ Там само, т. 1, арк. 195.

партії, обіймали посади у партійно-радянському апараті. Вони користувалися значними пільгами, дехто був нагороджений орденами СРСР.

Але траєкторії долі під час революційних подій у деяких партизан не були бездоганними. Дехто із них служив у царській армії, інші були «непролетарського походження». Окремі партизани, отримавши земельну ділянку, упродовж 1920-х рр. власною працею розбудували міцне селянське господарство і під час колективізації довго відмовлялися вступати до колгоспу²⁶.

Такі особи ще раніше потрапили у поле зору органів державної безпеки і були обліковані в оперативній картотеці як «вороги» за різними «політичними окрасами». Під час Великого терору через потенційну політичну нелояльність значна частина керівного складу колишніх партизанських загонів були арештовані за надуманими обвинуваченнями²⁷.

Спочатку підстави арешту були різні – від шпигунства/шкідництва до антирадянської агітації. Однак після директиви НКВС УРСР від 28 травня 1938 р. про існування «повстанської організації серед колишніх червоних партизанів та формування партизанської армії на Чернігівщині» цих підслідних почали об'єднувати у групову справу «колишніх червоних партизанів». Всім її фігурантам було оголошено спільне обвинувачення – «участь у повстанській організації і спробі повалення радянської влади».

Того ж таки 28 травня 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський повідомив наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про викриття у республіці «антирадянського військово-повстанського штабу, що складався із учасників правотроцькістського і буржуазно-націоналістичного підпілля – колишніх партизанських командирів». У записці окремо зазначалося про існування на Чернігівщині «повстанської армії ніжинських партизан»²⁸.

²⁶ Див.: Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: зб. док. та матер. / авт. вступ. ст. та упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур. – Чернігів: Видавець В. Лозовий, 2015. – 356 с.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 92–94.

²⁸ Там само. т. 4, арк. 87–97.

Частина арештованих після психологічного тиску визнала участь у «повстанській організації». Змучені арештанти назвали прізвища своїх «спільників». Кількість фігурантів кримінальної справи почала різко збільшуватися. Інші арештанти категорично заперечували причетність до будь-яких антирадянських організацій. При найменшій нагоді підслідні відмовлялися від свідчень, що були надані під психологічним тиском чи після катувань.

Непохитність під час слідства деяких фігурантів справи спричинила брак необхідних підстав для фальсифікації та затягування слідства. Це співпало із припиненням масових операцій. У результаті частина підслідних опинилася на волі і розпочала кампанію проти слідчих держбезпеки.

Розгляд скарг колишніх підслідних і перевірки оперативно-слідчої роботи обласних УНКВС проводилися паралельно. Розгублені співробітники державної безпеки або припинили проведення слідчих дій до прояснення «політичної ситуація» та через страх зробити неправильні кроки, або переглядали вже відкриті кримінальні справи та звільняли безпідставно арештованих громадян²⁹. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов писав 6 січня 1939 р. заступнику начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініціну:

«Проведеним згідно мого наказу обстеженням стану слідчих справ, що знаходилися у провадженні оперативних відділів і Ніжинського міськвідділу НКВС, встановлено, що по ряду групових справ допущені викривлення революційної законності, неправильні і необ'єктивні методи слідства, що межують з притуплюванням партійно-чекістської пильності з боку оперативних співробітників і начальників відділів»³⁰.

У листі згадувалися три чекісти: Іона Маркович Александрович³¹, Валеріан Іванович Анохін³² та Володимир Юхимович Ле-

²⁹ Див. детальніше: *Подкур Р.* Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 136–167 та ін.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 38, арк. 1.

³¹ *Александрович Іона (Іон) Маркович* (1906–?), народився у м. Белосток Гродненської губ. у родині робітників, єврей, член ВКП(б) із 1937 р. У

щинський³³. Також акцентувалася увага на тому, що оперативні співробітники обласного апарату та міських і районних від-

1915–1917 рр. закінчив три класи 2-ї гімназії м. Одеси. У грудні 1923 – грудні 1925 рр. – працював на Одеській сірниковій фабриці, у січні 1926 – травні 1928 рр. – фінагент Вінницького окрфінвідділу, у травні 1926 – січні 1929 рр. – помічник фінінспектора Кам'янець-Подільського окрфінвідділу; у лютому – серпні 1929 р. – дільничний уповноважений Первомайського окрвідділу ДПУ; у серпні 1929 – вересні 1930 рр. – помічник уповноваженого ОВ ДПУ у м. Миколаїв Одеської обл., у жовтні 1930 – травні 1932 рр. – уповноважений ОВ ДПУ у м. Кіровськ Одеської обл.; у липні 1932 – березні 1933 рр. – уповноважений Одеського облвідділу ДПУ, у квітні 1933 – квітні 1935 рр. – оперуповноважений ДПУ–УНКВС по Дніпропетровській обл.; начальник відділення 3 відділу УДБ УНКВС Чернігівської області травень 1935 р. – травень 1938 р. Згодом був призначений начальником 3 відділу УДБ УНКВС по Чернігівській обл. Заарештований 20 березня 1939 р. Засуджений ВТ військ НКВС Київського округу 27 березня 1940 р. за ст. 206-17 п. «а» до 6 років ВТТ, без ураження в правах, позбавлений звання «старший лейтенант ДБ». Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1082, арк. 1–12, ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 1–8.

³² *Анохін Валерій (Валер'ян) Іванович* (1905–1965), росіянин, член ВКП(б) з 1928 р. В органах ВНК–ОДПУ–НКВС з 1931 р. Тимчасово виконуючий посаду начальника 6 відділу УНКВС по Чернігівській обл. Із 21 квітня 1944 р. – співробітник, начальник ВКР СМЕРШ 213 стрілецької дивізії. Докладніше див.: Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1082, арк. 1–12.

³³ *Лещинський Володимир Юхимович* (1904–?), народився у с. Кожанка (нині Фастівського р-ну Київської обл.), українець, закінчив 4-класне залізничне училище у м. Фастів, член ВКП(б) із 1927 р. У 1921–1922 рр. – ремонтний робітник на ст. Кожанка. У 1923 р. – профуповноважений Спілки цукорників по роботі серед сезонних працівників у с. Кожанка. У 1925–1926 рр. – завідувач ЕКВ райкому КСМ, керуючий справами профспілок. У 1926–1928 рр. – у лавах РСЧА. У 1928–1930 рр. – голова завкому цукрового заводу с. Кожанка. У 1930 р. – голова завкому машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» у м. Фастів. У 1930–1931 рр. – член президії, секретар Фастівському райвиконкому. У 1931 р. – голова правління Фастівської райспоживспілки. У 1932 р. – позаштатний уповноважений СПВ Остерського райвідділення Чернігівського облвідділу ДПУ. У 1933–1935 рр. – помічник уповноваженого, уповноважений Шосткінського райвідділення ДПУ–НКВС. Із 1 квітня 1937 р. – оперуповноважений 3 відділення ЕКВ, із 1 квітня 1938 р. – помічник начальника відділення 3 відділу УДБ, із 25 листопада 1938 р. –

ділень НКВС «не засвоїли у належній мірі» постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. і накази наркома внутрішніх справ СРСР № № 00701 і 00762, що стосувалися проведення слідчої роботи. Вони продовжували працювати «по-старому і поглиблювали раніше допущені перекручення у слідчій роботі». Він наказав створити слідчу групу із перевірених співробітників для проведення

«об'єктивного розслідування по всіх кримінальних справах, що знаходяться у кримінальному провадженні оперативних відділів»³⁴.

Напевно, у цьому контексті слід розглядати рапорт начальника 3 відділення 2 відділу сержанта державної безпеки А. Работи³⁵, який 6 січня 1939 р. інформував заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова про фальсифікацію кримінальної справи «червоних партизан». Він наголошував, що матеріали оформлені неналежним чином, у процесі слідства використувалися штатні свідки³⁶.

Після отримання фактів фальсифікації цієї кримінальної справи почалося службове розслідування, що проводилося співробітниками НКВС УРСР. Заступник начальника 2 відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області молодший лейтенанта держбезпеки В. Кобцев 8 лютого 1939 р. написав пояснення особливоуповноваженому НКВС УРСР О. Твердохлебенку. Він покладав відповідальність за фальсифікацію справи «червоних

т.в.о. начальника 9 відділення УНКВС по Чернігівській обл. Заарештований 20 березня 1939 р. На момент арешту тимчасово виконуючий посаду начальника економічного відділу УДБ УНКВС по Чернігівській обл. Засуджений ВТ військ НКВС Київського округу 27 березня 1940 р. за ст. 206-17 п. «а» до 3 років ВТТ, без ураження в правах. Під час Другої світової війни – сержант 220 армійського запасного стрілецького полку. Докладніше див.: Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1082, арк. 1–12; ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 1–8.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 38, арк. 3.

³⁵ *Работа Авраам Сидорович* (1905–?) – народився у с. Саксаган (нині Дніпропетровської обл.), член ВКП(б) із 1929 р.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 66–67.

партизан» поклав на колишнього начальника УНКВС А. Єгорова та начальника 4 відділу Я. Баутіна³⁷.

До матеріалів службового розслідування долучили заяви колишніх фігурантів справи «червоних партизан», зокрема І. Баклана, М. Куськало, П. Фесика, які 13 лютого 1939 р. написали заяви до Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) по Чернігівській області. Вони докладно описали свій життєвий шлях, акцентуючи увагу на участі у «боротьбі за радянську владу», обставинах свого арешту та подробицях ведення слідства, застосуванні «методів фізичного впливу». Вони щиро сподівалися на справедливий розгляд Комісією їхніх скарг та відновлення справедливості³⁸.

Вже 3 березня 1939 р. на засіданні КПК при ЦК ВКП(б) по Чернігівській області були заслухані заяви В. Фесюна, П. Фесюна³⁹, І. Баклана, Я. Зелікмана, М. Куськало, Ф. Петровського про обставини проведення слідства із застосуванням «методів фізичного впливу» співробітниками держбезпеки М. Простотою, Фесіковим, Л. Качановським, Я. Баутіним. Наступного дня Комісія ухвалила рішення передати заяви дільничному військовому прокурору прикордонних та внутрішніх військ із проханням про розслідування та притягнення винних до відповідальності⁴⁰.

До цього часу співробітники НКВС УРСР під керівництвом особливоуповноваженого НКВС УРСР О. Твердохлебенка завершили службове розслідування і встановили факти «порушення соціалістичної законності» співробітниками УНКВС по Чернігівській області. Виконуючий обов'язки військового прокурора

³⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 93–94.

³⁸ Там само, арк. 99–101, 102–104, 105–109.

³⁹ *Фесюн Павло Васильович*, 1893 р. н., м. Ніжин, українець, освіта початкова. Проживав у м. Ніжин, службовець. Заарештований 22.06.1938 р. за ст. ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР. 28.12.1938 р. справу припинено. Реабілітований 19.02.1997 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1314.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 98; Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1441, арк. 100.

прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР, військовий юрист 1 рангу Морозов, розглянувши матеріали службового розслідування 18 березня 1939 р., санкціонував арешт І. Александровича, В. Лещицького та Я. Баутіна⁴¹.

Того ж дня заарештовували тимчасово виконуючого обов'язки помічника начальника УНКВС по Чернігівській області, колишнього начальника 4 відділу Я. Баутіна⁴², 19–20 березня 1939 р. – І. Александровича та В. Лещинського. У кожній із трьох постанов слідчого про утримання під вартою зазначалося:

«Проводив ворожу роботу разом з ворогом народу Єгоровим, створював фіктивні справи, проводив необґрунтовані арешти та застосовував неправильні методи ведення слідства»⁴³.

Спочатку кримінальні справи згідно із постановою помічника начальника слідчої частини НКВС УРСР Носкова від 10 травня 1939 р. були об'єднані в одне провадження.

Архівно-кримінальна справа на Я. Баутіна виявилася цікавою для подальшого дослідження завдяки комплексу документів, де, окрім традиційних процесуальних матеріалів, збереглися стенограми двох судових процесів. Її матеріали розкрили типову практику фальсифікації кримінальних справ під час Великого терору: методику маніпулювання та інтерпретації інформації отриманої від підслідного, написання та корегування протоколів допиту, застосування психологічних та фізичних тортур. Водночас документи дозволили простежити типові стратегії захисту співробітників держбезпеки від обвинувачень у «порушенні соціалістичної законності».

Я. Баутін був типовим кадровим співробітником органів державної безпеки. Він народився у 1903 р. у с. Новоекономічне (нині Покровського р-ну Донецької обл.) у селянській родині. Батько займався сільським господарством і наймався сезонним робітником на місцеві копальні. Я. Баутін закінчив двокласне земське початкове училище. За його свідченнями, із 15 років

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 3.

⁴² Там само, арк. 1 а.

⁴³ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 5070, т. 1, арк. 1, 24.

він брав участь у революційному русі. Юнацький максималізм, соціальна несправедливість, важка праця коногоном і саночником на шахтах Донбасу зумовила його підтримку більшовицького руху. У 1918–1919 рр. він воював у партизанському загоні. Після вторгнення більшовиків в Україну служив у Червоної армії, в одному із бої отримав важке поранення.

Пробільшовицька позиція Я. Баутіна була настільки була виразною, що у 1919 р. у 16-річному віці він став членом РКП(б). Але у 1922 р., як свідчив Я. Баутін, через особисту неприязнь із секретарем місцевого партійного комітету був виключений із членів партії. Секретар місцевого партосередку вилучив у Я. Баутіна зброю. Знервований через позбавлення його зброї (ймовірно він розцінив такий факт як особисту недовіру), Я. Баутін «проявив нестриманість» і залишив партквиток. Секретар партосередку надіслав партквиток до контрольної партійної комісії і Я. Баутіна виключили із формулюванням «вибулий за власним бажанням». За іншою інформацією, він був виключений через вінчання із дружиною⁴⁴.

Але у червні 1924 р. Я. Баутіна знову рекомендували кандидатом у члени КП(б)У, у лютому 1927 р. він став повноправним членом партії. Новоекономічний партійний комітет клопотався перед Центральною контрольною комісією про членство у Компартії із 1919 р., однак вищі партійні функціонери вирішили обраховувати партійний стаж Я. Баутіна із 1927 р. У 1929 р. партком Артемівського окружного відділу ДПУ УСРР оголосив йому догану за

Я. К. Баутін.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018, ч. III, арк. 33.

«підтримання господарського зв'язку із селом і пасивність у питаннях колективізації господарств близьких йому людей, у яких він зацікавлений»⁴⁵.

У 1920–1921 рр. Я. Баутін став військовим комісаром Ново-економічної волості. Після завершення бойових дій у лютому 1921 – серпні 1922 рр. був уповноваженим Гришинської повітової надзвичайної комісії, помічником уповноваженого Бахмутської НК.

У 1922 рр. фінансування ДПУ різко скоротилося, але об'єми оперативно-слідчої роботи зросли. Співробітники ДПУ намагалися звільнитися і розпочати партійно-радянську кар'єру. Я. Баутін полишив службу у ДПУ УСРР, але у дещо дивний спосіб. Згідно із наказом ДПУ УСРР від 25 грудня 1922 р., його звільнили «як особу, яка не повернулася із відпустки»⁴⁶. Його чекали на службі достатньо довго, але вже із листопада 1922 р. по травень 1923 р. він обіймав посаду голови Новоекономічної сільради Артемівського округу. У травні 1923 – березні 1928 рр. був членом президії, завідувачем податкового, фінансового відділів Новоекономічного райвиконкому, у березні 1928 – березні 1929 рр. – завідував фінансово-господарським відділом, був заступником голови Єнакіївського райвиконкому. Але поряд із виконанням посадових обов'язків, Я. Баутіна продовжував виконувати доручення керівників місцевого апарату ДПУ. Його завданням було створення і керівництво агентурними мережами на шахтах, промислових підприємства, установах. Ця робота вимагала конспірації, наявності конспіративних квартир для оперативних зустрічей із агентами тощо. Як резидент ДПУ Я. Баутін теж був «засекречений» і мав псевдо «Леонідов».

Наприкінці 1920-х рр. кремлівське керівництво розпочало переведення економіки на «соціалістичні рейки». Її основою стала індустріалізація та суцільна колективізація сільського господарства. Розуміючи наявність значного спротиву більшовицьким економічним реформам, політичні очільники СРСР збільшили штати органів державної безпеки. Поряд із набором

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018, ч. III, арк. 33.

⁴⁶ Там само, арк. 32.

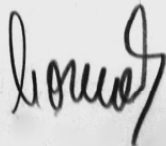
28

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А .

1. "ЛЕОНИДОВ"

- БАУТИН Яков Кириллович обслуживает Ново-Экономический административный район и Гришинское Рудоуправление каменно-угольной промышленности. Рождения-1903 года, по общеположению-крестьянин-бедняк, чекистский стаж 5 лет, член партии КП/Б/У С первых дней октябрьской революции служил в Красной Армии по 1920 год, после чего работал при Гришинском Политбюро и Особом Отделе на должности Уездинформатора, Уполномоченного Экономгруппы и Врид. Уполномоченным по п.п., а с 1922 г. по линии Учасгруппы Артемовского Округа отдела ГПУ работник по нашей линии энергичный, работу осведомления понимает, аккуратен, не болтлив, соблюдает строжайшую конспирацию, грамотный, занимает должность заведывающего хозяйством Нов. Эконом. РИК"е, может быть использован на гласной работе.

ВЕРНО:

Службова характеристика резидента «Леонідова» (Я. Баутіна). 1928–1929 рр.

ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018, ч. III, арк. 28.

нових співробітників із партійно-радянського апарату, колишнім чекістам запропонували перейти із запасу на дійсну службу. Цілком ймовірно, що така пропозиція була зроблена Я. Баутіну. У 1929 – травні 1930 рр. він став районним уповноваженим ДПУ УСРР по Гришинському району, у травні–вересні 1930 р. – уповноваженим ДПУ УСРР по Слов'янському району, у вересні 1930 – лютому 1931 рр. – уповноваженим по Дмитрієвському району.

Після розформування району у лютому – липні 1931 р. став начальником районного відділення ДПУ УСРР Верхньо-Теплівського району. Згодом був відправлений на роботу до Сталінського оперативного сектору ДПУ УСРР, де працював уповноваженим до січня 1932 р.

Після адміністративно-територіальної реформи 1932 р. Я. Баутіна направили уповноваженим до Київського обласного відділу ДПУ УСРР, де він працював до лютого 1933 р. У лютому

1933 – грудні 1934 рр. його призначили заступником начальника політвідділу Братолюбівської МТС по ДПУ. На цій посаді він продовжував займатися, головним чином, оперативно-агентурною роботою серед сільського населення⁴⁷. За

«виявлену чекістську стійкість, вміння вести роботу у складних умовах ліквідації куркульства як класу і боротьбу із антирадянським елементом»,

у серпні 1934 р. нагороджений престижною відомчою нагородою – знаком «Почётный чекист»⁴⁸.

Після позбавлення політвідділів надзвичайних функцій Я. Баутін у грудні 1934 – серпні 1935 р. обіймав посаду начальника відділення секретно-політичного відділу УНКВС по Чернігівській області. У серпні 1935 – березні 1937 рр. він працював начальником Прилуцького, у квітні 1937 – квітні 1938 рр. – Ніжинського районного відділення НКВС. Із квітня 1938 р. – виконуючий обов'язки, із 28 травня 1938 р. – начальник 4 відділу УНКВС по Чернігівській області. Із 23 жовтня 1938 р. – виконуючий обов'язки помічника начальника УНКВС по Чернігівській області.

Керівництво УНКВС по Чернігівській області цінувало оперативні здібності Я. Баутіна. У достроковій атестації від 7 березня 1938 р., підписаній начальником УНКВС по Чернігівській області А. Єгоровим, зазначалося:

«У даний час керує оперативно-слідчою групою УДБ УНКВС. В роботі має значний успіх. Розкрив шпигунсько-диверсійну мережу. Вміло, з необхідною ефективністю проводить операції по контрреволюційному елементу. Кероване тов. Баутіним райвідділення НКВС й оперативно-слідча група УДБ УНКВС стали провідними в області за показниками оперативної роботи із виявлення і боротьби із ворогами народу. [Я. Баутін] Добросовісний оперативний і перспективний співробітник».

⁴⁷ Про діяльність політвідділів див.: Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 42–61.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018, ч. II, арк. 33.

Зважаючи на оперативні здобутки Я. Баутіна, А. Єгоров погодився призначити його начальником 4 відділу УНКВС по Чернігівській області⁴⁹.

Варто зауважити, що окремі дати просування службовими сходами, зазначені у автобіографії від жовтня 1938 р., дещо відрізняються від дат, вказаних у послужному списку. Особливо щодо місяця початку роботи начальником 4 відділу УНКВС по Чернігівській області. Згідно послужного списку він був призначений 8 квітня 1938 р., в автобіографії – червень 1938 р.⁵⁰ Така розбіжність може бути пов'язана із двома причинами. Іноді наказ про призначення і реальне виконання посадових обов'язків не збігалося через об'єктивні причини: передача посади на минулій роботі, переїзд, облаштування. Але подальше дослідження обставин арешту, розслідування кримінальної справи та стратегія захисту Я. Баутіна наводять на думку, що у жовтні 1938 р. він намагався максимально убезпечити себе від участі у фальсифікації справ, свідомо скоротивши терміни перебування на посаді начальника 4 відділу УНКВС.

За успіхи в оперативно-слідчій роботі Я. Баутіна нагородили у 1937 р. грамотою РНК УРСР та бойовою зброєю⁵¹, у 1938 р. – наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова – годинником⁵².

Однак зразкові ділові характеристики не врятували Я. Баутіна від кримінального переслідування. Його заарештували 18 березня 1939 р. у відомчому санаторії № 1 у Єсентуках, де він перебував на клінічному лікуванні через хворобу печінки і руки⁵³. Підслідний Я. Баутін заявив, що отримав душевне потря-

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018, арк. 10.

⁵⁰ Там само, арк. 12, 15 зв.

⁵¹ Під час обшуку на квартирі Я. Баутіна, окрім особистих документів, було вилучено «Маузер» калібру 7,65 мм і дві мисливські рушниці, 63 патронів калібру 7,65 мм і 123 патрони калібру 6,35 мм, 27 порнографічних фотографій. У санаторії Єсентуки, окрім посвідчення та лікарських документів, знака «Почётный чекист», також був вилучений пістолет системи Коровина калібру 6,35 мм і 13 патронів.

⁵² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31018.

⁵³ Там само, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 24–26, 291 зв.; т. 2, арк. 41.

сіння від арешту і втратив здатність розмовляти. Тому він спілкувався зі слідчими, членами трибуналу, прокурором й адвокатом виключно у письмовій формі. Переважна більшість записок збереглася у кримінальній справі. Таке листування у сукупності із аналізом протоколів допиту Я. Баутіна і свідків надало можливість простежити еволюцію захисту чекіста від обвинувачення щодо фальсифікації кримінальної справи «червоних партизан».

Старший слідчий слідчої частини НКВС Лабузов намагався встановити причину німоти Я. Баутіна, оскільки цілком справедливо підозрював симуляцію. Він звернувся за консультацією до лікарів. Лікарська комісія у складі невропатолога Д. Розенберга, отоларинголога М. Калана і психіатра В. Котлубінського 15 червня 1939 р. оглянула Я. Баутіна у лікарні Київської в'язниці. Лікари зробили наступний висновок:

«[...] німота не має під собою органічної підстави і є функціональним проявом».

Лікарі не виключали симуляції, але підтвердити цього не змогли⁵⁴. Вже 19 червня 1939 р. Лабузов вирішив виокремити в окреме провадження справу Я. Баутіна із об'єднаної кримінальної справи і тимчасово припинити розслідування до його видужування⁵⁵. Однак слідство незабаром було відновлене.

Незважаючи на втрату голосу, Я. Баутіна допитали вже 21 березня 1939 р. Він визнав себе частково винним у тому, що у 1938 р. під час розслідування кримінальної справи «червоних партизан» допустив «грубі порушення». Однак одразу зазначив, що на всіх заарештованих по кримінальній справі були компрометуючі матеріали⁵⁶. Під час допиту 27 березня 1939 р. Я. Баутін, окрім часткового визнання вини, акцентував увагу слідчого Лабузова на тому, що виконував наказ колишнього начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова⁵⁷.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. без номера.

⁵⁵ Там само, арк. 24–26.

⁵⁶ Там само, арк. 34–34 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 33–34 зв., 36–39.

У власноручних свідченнях від 29 березня 1939 р. Я. Баутін заявив, що, будучи молодим начальником відділу обласного апарату НКВС, не міг розібратися у реальних обставинах справи і тому санкціонував арешти колишніх червоних партизан. Але він рішуче заперечував власну провину у фальсифікації кримінальної справи, застосуванні «незаконних методів при веденні слідства»⁵⁸. Я. Баутін зазначив, що лише у другій половині травня 1938 р. прийняв справи 4 відділу обласного УНКВС і саме тоді ознайомився з наявним матеріалом про антирадянське підпілля серед колишніх червоних партизан. Особливо він акцентував увагу слідчого, що інформація про «повстанську організацію червоних партизан» надійшла до відділу ще у березні 1938 р.⁵⁹

Заперечуючи участь у катуваннях підслідних, наполягав, що саме він, зіткнувшись з фактом «застосування методів фізичного впливу» до підслідних, негайно поінформував А. Єгорова. Цей факт він неодноразово повторював у свідченнях, маркуючи себе як противника застосування катувань. В одному із свідчень він зазначив, що він єдиний на Чернігівщині протестував проти застосування методів фізичного впливу в період «успенщини»⁶⁰.

Перебуваючи на посаді начальника 4 відділу, Я. Баутін у липні 1938 р. був відряджений до Ніжинського райвідділення НКВС, де виявив факти «використання методів фізичного впливу» до підслідних начальником Ніжинського районного відділення М. Простотою і заступником начальника 4 відділу УНКВС по Чернігівській області Л. Качановським⁶¹. Ці співробітники входили до складу Ніжинської оперативно-слідчої групи. Я. Баутін повідомив про ці факти начальнику УНКВС А. Єгорову, який доручив особливоуповноваженому УНКВС по Чернігівській області К. Арбутському провести докладне розслідування. Після

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 59; т. 2, арк. 163–171.

⁵⁹ Там само, т. 1, арк. 36–39, 43–45.

⁶⁰ Там само, т. 2, арк. 40–41.

⁶¹ Там само, т. 1, арк. 36–39.

підтвердження фактів, А. Єгоров підписав наказ від 23 липня 1938 р. про розформування Ніжинської оперативно-слідчої групи та покарання її співробітників через військовий трибунал. Однак покарання не відбулося, оскільки паралельно А. Єгоров доповів наркомові внутрішніх справ УРСР О. Успенському про виявлення фактів катувань. У результаті М. Простота, Л. Качановський були негайно відкликані у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР. Згодом М. Простоту призначили у 4 відділ УНКВС по Київській області, Л. Качановського – начальником відділення 6 відділу НКВС УРСР, оперуповноваженого особливо відділу Васильєва направили до особливого відділу Київського військового округу, що дислокувався у м. Коростень. Лише помічник оперуповноваженого І. Кесарєв відбув адміністративне покарання при УНКВС по Чернігівській області. У пояснювальній записці заступнику наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулову від 2 січня 1939 р. Я. Баутін навіть підкреслив, що М. Простота після відкликання із Чернігова зустрічався із наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенським й

«останній, по його [М. Простоти] розповідям, по питанню викривлень у Ніжині, провів розмову у жартівливій формі»⁶².

Подібна ситуація стала додатковим свідченням того, що катування під час Великого терору були нормою слідчої роботи місцевих апаратів держбезпеки і санкціонувалися керівництвом НКВС СРСР і НКВС УРСР.

Наступні спроби слідчого Лабузова дізнатися про обставини участі Я. Бутіна у розслідуванні кримінальних справ наштовхувалися на заперечення підслідного. Зокрема, Лабузов пред'явив Я. Баутіну свідчення колишнього начальника УНКВС А. Єгорова від 28 березня 1939 р. Останній стверджував, що Я. Баутін був одним із керівників відділів УНКВС, які під його «безпосереднім керівництвом фальсифікували слідчі справи». А. Єгоров зазначив, що

«не було необхідності давати прямі вказівки на фальсифікацію слідчих справ, оскільки вони [Я. Баутін та його колеги] у цьому

⁶² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 266–275.

проявляли свою ініціативу. Крім того, мої вказівки по слідчій роботі спрямовувалися на фальсифікацію справ».

Також він розповів про нюанси виникнення масових «контрреволюційних організацій». А. Єгоров отримував орієнтування чи інформацію про викриття співробітниками наркомату внутрішніх справ УРСР на всеукраїнському рівні «контрреволюційної організації». Потім він наказував начальникам відділів «розкрити» у Чернігівській області:

«[...] організовану контрреволюцію, але із таким розрахунком, щоб 10–15 осіб керівників охоплювали всю масу арештованих своїми свідченнями».

Таким чином була сфальсифікована «контрреволюційна повстанська партизанська організація» у Чернігівській області, відома як справа «червоних партизан».

Сама кримінальна справа виникла на «місцевому рівні». Після травневої 1938 р. наради у наркоматі внутрішніх справ А. Єгорову доповіли про арешти партійно-радянських працівників у Ніжинському районі – колишніх червоних партизан. Попередні обвинувачення він не пам'ятав. Але А. Єгоров наказав Я. Баутіну негайно допитати арештованих стосовно їх участі у «повстанській організації». Відповідні свідчення були отримані, й А. Єгоров наказав Я. Баутіну провести операцію по «червоних партизанах». Арешту підлягали як особи, на яких були свідчення про участь у «повстанській організації», так і громадяни, яких підозрювали «повстанських намірах»:

«Всі мої вказівки Баутін виконував без спротиву з його боку. Про всі порушення революційної законності Баутіним у слідчій роботі по справах партизан я знав, але ніяких заходів щодо їх усунення я не вживав»⁶³.

Під час допиту 21 січня 1940 р. А. Єгоров «уточнив» роль Я. Баутіна у виникненні справи «червоних партизан». Він заявив, що наприкінці березня 1938 р. заступник начальника УНКВС по Чернігівській області І. Широкий-Майський доповів, що співробітниками Ніжинського районного відділення НКВС розкриті:

⁶³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 60–65.

«розлога контрреволюційна організація серед червоних партизан, яку очолював Крапивянський – у минулому колишній керівник ніжинських червоних партизан – і його брати».

А. Єгоров тоді викликав Я. Баутіна, який привіз агентурні та слідчі матеріали. Саме на основі цих матеріалів А. Єгоров підготував записку О. Успенському про розкриття «масової повстанської організації».

У травні 1938 р. на нараді у НКВС УРСР начальник 3 відділу НКВС УРСР А. Ратинський-Футер поінформував про розкриття у республіці «розлогої контрреволюційної організації у Товаристві червоних партизан», яку очолював командарм 2 рангу, командувач Харківського військового округу І. Дубовий. Після повернення із Києва А. Єгоров наказав співробітникам 4 відділу форсувати слідство по кримінальній справі «червоних партизан», яких арештовували переважно у Ніжинському і Носівському районах. Він зазначив, що свідчення Крапивянського

«повністю перекривали свідчення червоних партизанів по Чернігівській області, а також вказав на нових осіб, які не були арештовані»⁶⁴.

Отже, із ініціатора Я. Баутін перетворювався у простого виконавця. Але скориговані свідчення А. Єгорова не допомогли Я. Баутіну виправдатися.

Натомість Я. Баутін категорично заперечував свою причетність до фальсифікації справи «червоних партизан» і змову з «ворогом народу Єгоровим»⁶⁵. Водночас зазначав, що керуючись вказівкою А. Єгорова, почав арешти колишніх червоних партизан⁶⁶:

«Тепер же, рятуючи свою шкуру, всю тяжкість провини хоче звалити на колишнього начальника райвідділу, висмикнутого на роботу до області і працюючого з 17 травня 1938 р. після початку цієї справи, абсолютно не показуючи об'єктивно, як це було»⁶⁷.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 4, арк. 269–276.

⁶⁵ Там само, т. 1, арк. 40–42, т. 2, арк. 25–41.

⁶⁶ Там само, т. 1, арк. 35.

⁶⁷ Там само, арк. 279.

Намагаючись посилити власну аргументацію, Я. Баутін 19 липня 1939 р. подав клопотання про долучення до кримінальної справи документів, що, на його думку, підтверджували його непричетність до фальсифікації. Зокрема, це орієнтування НКВС УРСР від 28 травня 1938 р. про існування «повстанської організації колишніх червоних партизан», копія висновку НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Чернігівській області від січня 1939 р., наказ начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова від липня 1938 р. про покарання співробітників Ніжинської оперативно-слідчої групи за застосування «методів фізичного впливу» до підслідних, довідка про дати допитів і свідчення обвинувачених П. Фесюна, В. Фесюна, І. Баклана, П. Крапивянського. Також він наполягав на допиті особливоуповноваженого УНКВС по Чернігівській області К. Арбутського про результати його розслідування випадків побиття підслідних співробітниками Ніжинської оперативно-слідчої групи М. Простотою, Л. Качановським та ін.⁶⁸ Аналогічне клопотання він подав 20 листопада 1939 р.⁶⁹

Іншим способом захисту підслідного Я. Баутіна стало «перекладання вини». Так у доповненні до власноручних свідчень від 23 травня 1939 р. і протоколі допиту від 25 травня 1939 р. Я. Баутін звинуватив І. Александровича у недотриманні процесуальних норм при розслідуванні кримінальних справ. Я. Баутін наголошував на близьких дружніх стосунках І. Александровича й А. Єгорова. Про це, на його думку, свідчила спільна п'ятика, участь у різноманітних бенкетах, престижне відрядження І. Александровича до Москви на засідання Особливої наради, виконання прохання керівництва щодо придбання товарів у столиці, отримання ним знаку «Почётного сотруди́ника ВЧК-ГПУ» тощо⁷⁰. У завершальних власноручних свідченнях від 3 грудня 1939 р. Я. Баутін звинуватив І. Александровича у зумисному наклепі⁷¹.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 289–291 зв.

⁶⁹ Там само, т. 2, арк. 42–44.

⁷⁰ Там само, т. 1, арк. 46–46 зв., 47–51.

⁷¹ Там само, т. 2, арк. 163–164.

Натомість І. Александрович у скарзі до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії наголошував на неправомірності арешту у травні 1938 р. Я. Баутіним орденоносця, члена ВКП(б) Старовойтова. Він докладно описав фальсифікацію справи «червоних партизан» та замовчування її деталей. Також він звинувачував Я. Баутіна в арешті співробітника НКВС Фрейніна⁷², у застосуванні «методів фізичного впливу» до підслідних⁷³.

Якщо у скаргах колишніх червоних партизан до партійно-радянського керівництва описувалися лише деякі методи катувань підслідних, то у протоколах допитах свідків – колишніх підслідних – розкрилися різноманітні варіанти психологічного і фізичного «впливу». Типовими були позбавлення їжі, води, погрози, шантаж стосовно членів родини, нецензурна лайка, побиття, «конвеєр», «вистойка», «висідка».

Зокрема, І. Баклана позбавили на дві доби води та їжі⁷⁴. Павло Фесюн розповів, що Я. Баутін, запихаючись перед заарештованим їжею, промовив:

«Якщо ти будеш давати свідчення, то і тобі дадуть поїсти»⁷⁵.

Під час очної ставки між заарештованими П. Фурсом та Г. Калитою останньому дали їжу, а присутній Я. Баутін, звертаючись до П. Фурси, зауважив:

«Якби й ти давав свідчення, то і тобі дали б їсти»⁷⁶.

Г. Калита також зауважив, що Я. Баутін за відмову надавати свідчення погрожував йому побиттям та арештом родини⁷⁷. П. Крапивянський не витримавши знущань просив його розстріляти⁷⁸.

Василь Фесюн через відмову надавати свідчення був посаджений на «конвеєр». На «конвеєрі» він просидів з 23 серпня до

⁷² ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 5, спр. 5070, т. 7, арк. 35, 39.

⁷³ Там само, арк. 53–65.

⁷⁴ Там само, спр. 67989, т. 3, арк. 45 зв.

⁷⁵ Там само, арк. 47 зв.

⁷⁶ Там само, арк. 48 зв.

⁷⁷ Там само, т. 2, арк. 21.

⁷⁸ Там само, т. 3, арк. 47 зв.

2 вересня 1938 р. Йому під час «слідчих дій» співробітник НКВС Фесик розбив протез⁷⁹.

Один з фігурантів справи «червоних партизан» Й. Шкурат розповів, що він після арешту безперервно сидів на краю стільця три доби. Упродовж всього «сидіння» від нього вимагали свідчення про причетність до «української націоналістичної повстанської контрреволюційної організації»⁸⁰. Через відмову Й. Шкурата підписувати очну ставку з свідком В. Октябрським, його відвели до Я. Баутіна, котрий вдарив його ногою в груди. Після того, як підслідний підписався, Я. Баутін знову вдарив ногою в груди. Удар був настільки сильним, що у Я. Баутіна відірвався каблук чобота⁸¹.

І. Баклан просидів «на стільці» дві доби. Після першої доби він відмовився підтвердити свідчення про його вербування до «контрреволюційної організації». Під час очної ставки Я. Баутін погрожував йому:

«Ти хочеш сховатися за твоїми трьома дітьми, яких ти зробив професорами, тобі це не вдасться».

Після цього І. Баклана посадили на 10 діб на стілець. Дві доби він сидів безперервно, а ще 8 діб по 16 годин на добу⁸².

Г. Калита сидів на стільці двічі: перший – 17 діб, другий – 7 діб. Під тиском «висідки» та погроз завдати шкоди родині, він підписав фальсифіковані свідчення⁸³. П. Фесюн просидів на краю стільця 7 діб, його змушували постійно дивитися вгору⁸⁴.

М. Куськало під час допиту 17 травня 1939 р. і на засіданні військового трибуналу свідчив:

«Мене посадили на стілець на 10 діб. Садити мене на кінчик стільця, на якому я повинен був сидіти не рухаючись, не давали їсти, посадили до холодного карцеру на п'ять діб, били».

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 48–48 зв.

⁸⁰ Там само, арк. 43 зв.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само, арк. 44 зв.

⁸³ Там само, арк. 49 зв.

⁸⁴ Там само, арк. 48.

Після такого катування у М. Куськало почалися психічні розлади, йому ввижались різні тварини. Не витримавши знуцання, він підписав складений слідчим протокол⁸⁵.

Співкамерники М. Куськало розповідали, що заарештованого С. Гораніна били Біблією, він декілька разів втрачав свідомість, його відливали водою. Після тривалого катування С. Горанін обмовив колишніх червоних партизан⁸⁶.

Про побиття палицею довжиною в метр і товщиною 5–7 см свідчив і П. Крапивянський⁸⁷. Його Я. Баутін бив палицею, що під час езекуції зламалася, і підслідний втратив свідомість. Його облили водою і лише тоді він отямився. Крапивянський згадував, що під час катування він волав, але на його крики ніхто не прийшов⁸⁸.

М. Михальченко на допиті 13 червня 1939 р. зазначав, що він надав свідчення після побиття його Я. Баутіним та слідчим Прохоренком. Зокрема Я. Баутін бив підслідного кулаком по обличчю⁸⁹.

Катування підслідних психологічно впливали на їх співкамерників. Спостерігаючи за муками закатованих, чуючи безперервні крики підслідних, частина арештантів без особливих вагань підписувала необхідні протоколи допитів, очних ставок, намагаючись таким чином уникнути побиття⁹⁰.

Колішні підслідні розповідали, що після катувань працівники в'язничної лікарні надавали їм допомогу. М. Куськало на

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 1, арк. 112–119; т. 3, арк. 39.

⁸⁶ Там само, т. 3, арк. 39.

⁸⁷ *Крапивянський Прокопій Григорович*, 1901 р. н., с. Червоні Партизани (нині с. Володькова Дівиця) Носівського р-ну, українець, письменний, колгоспник. Заарештований 24.06.1938 р. За вироком нарсуду Носівського р-ну від 25.03.1939 р. за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР засуджений до позбавлення волі на 8 років. За вироком Чернігівського облсуду від 29.06.1939 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР засуджений до позбавлення волі на 7 років. Згідно із вироком Чернігівського облсуду від 07.01.1940 р. виправданий. Див.: ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 4051-п.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 46–46 зв.

⁸⁹ Держархів Чернігівської обл., Р-8840, оп. 3, спр. 9716, арк. 91–93.

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 346–346 зв.

засіданні військового трибуналу свідчив, що в'язничний лікар його не оглядав, рани після тортур обробляли лікарські помічники (лікпоми)⁹¹. Фельдшер В. Шахрай неохоче свідчив про лікування заарештованих. Однак визнав, що лікував П. Крапивянського. Під час огляду він констатував синці на попереку та пошкодження шкіри на шиї та потилиці⁹². На запитання військового прокурора про стан інших підслідних після допитів, то В. Шахрай відповів, що не пам'ятає, у кого ще бачив синці. Зауважив, що пригадав лише побитого викладача педінституту, якого згодом звільнили з-під варті⁹³.

Медсестра пересильного пункту М. Калібавець, яка у 1938 р. працювала медсестрею у в'язниці, на засіданні трибуналу також неохоче згадувала події. Її викликали на судове засідання, оскільки Крапивянський і Куськало заявили, що саме вона перев'язувала рани та робила примочки. На запитання військового прокурора, чи здатна вона відрізнити побиту людину від іншого хворого, вона відповіла:

«Я закінчила курси медсестер. Побиту людину я можу відрізнити від хворої, але не пам'ятаю, чи були побиті заарештовані у тюрмі. Були випадки, коли мене викликали до в'язниці, щоб зробити перев'язку заарештованим, але нікого з тих, хто сидить, тут свідків я не пам'ятаю»⁹⁴.

На запитання захисника про звернення побитих підслідних, вона відповіла:

«Я не пам'ятаю, чи були такі випадки, коли надавала медичну допомогу побитим ув'язненим»⁹⁵.

Оскільки медичні працівники продовжувалися працювати у системі НКВС, а саме у відділі місць ув'язнення, вони не бажали порушувати корпоративну етику. Їм нічого не загрожувало і виправдовуватися їм не потрібно. Саме тому вони обрали такий варіант поведінки на судовому засіданні.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 39 зв.

⁹² Там само, арк. 54 зв.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само, арк. 55.

⁹⁵ Там само.

Розслідування кримінальної справи Я. Баутіна тривало майже рік (з березня 1939 р. до січня 1940 р.) з перервою через його хворобу. Змучений непевністю свого становища, Я. Баутін 26 листопада 1939 р. написав заяву військовому прокурору військ НКВС про оголошення голодування через незадовільний і тривалий хід слідства. Однак наступного дня від такого кроку відмовився через закінчення слідства⁹⁶.

Аналіз обвинувального висновку від 11 грудня 1939 р., який був підготовлений старшим слідчим слідчої частини УДБ НКВС УРСР Лабузовим і затверджений заступником наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлінським, засвідчив, що аргументи Я. Баутіна про свою непричетність до фальсифікації кримінальної справи «червоних партизанів» не були взяті до уваги.

Йому інкримінували, що, виконуючи завдання наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського та начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова, необґрунтовано заарештував у травні–червні 1938 р. колишніх червоних партизан та червоногвардійців. До підслідних Я. Баутін застосовував

«незаконні методи ведення слідства і вимагав від них вигадані свідчення про приналежність до антирадянських формувань».

Слідчий зробив висновок, що діяння Я. Баутіна підпадають під санкцію ст. 206, п. 17 «б» КК УРСР⁹⁷.

Засідання військового трибуналу військ НКВС запланували провести у Ніжині – «на місці злочину». Оскільки Я. Баутін перебував у внутрішній в'язниці НКВС УРСР, його 17 січня 1940 р. спочатку перевели до Лук'янівської в'язниці. Тут його підготували до етапування до Ніжина.

Виконуючий обов'язки голови військового трибуналу військ НКВС Васютинський 17 січня 1940 р. звернувся до начальника УНКВС по Чернігівській області П. Дмитрієва із проханням забезпечити засідання військового трибуналу у приміщенні Ніжинського районного відділення НКВС. Оскільки судове засідання мало відбуватися у присутності прокурора та захисту і мало «секретний характер», він просив домовитися із головою

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 2, арк. 50.

⁹⁷ Там само, арк. 182–185.

обласного колективу адвокатів про призначення «перевіреного адвоката». Останній мав прибути до Ніжина за день до слухання, тобто 25 січня. За добу він повинен був ознайомитися із кримінальною справою, що знаходилася у начальника Ніжинського районного відділення НКВС⁹⁸.

Засідання військового трибуналу військ НКВС розпочалося у приміщенні Ніжинського райвідділення НКВС 26 січня і тривало до 28 січня 1940 р. у закритому режимі⁹⁹.

Під час судового слідства члени військового трибуналу, військовий прокурор у присутності Я. Баутіна і його захисника, адвоката Гордона, заслухали свідків. Вони звинувачували Я. Баутіна у тортурах і фальсифікації кримінальної справи. Зокрема, підслідного С. Гораніна він через катування змусив надати завідомо неправдиві свідчення стосовно колишніх партизанів, червоногвардійців й орденосців¹⁰⁰. У кримінальній справі С. Гораніна містилися лише копії протоколів допитів і очних ставок, що було порушенням Кримінально-процесуального кодексу УРСР. Наступним кричущим порушенням директиви НКВС УРСР стало направлення кримінальної справи на розгляд обласної трійки, а не Особливої наради¹⁰¹.

Також підтвердилися факти про направлення на розгляд «трійки» при УНКВС по Чернігівській області кримінальних справ без належного оформлення та «твердих доказів». Як приклад, була згадана кримінальна справа викладачів Ніжинського педінституту, за якою було проведено слідство стосовно доцента І. Богдана¹⁰². Але обвинувальний висновок склали сто-

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 7.

⁹⁹ Там само, арк. 346–346 зв

¹⁰⁰ Там само, арк. 123–125.

¹⁰¹ Там само, арк. 123–125.

¹⁰² Реабілітовані історією. Чернігівська область / упоряд. О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Кн. 3. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 375. Йдеться про *Богдана Івана Авксентійовича*, 1893 р. н., с. Халявин Чернігівського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у м. Ніжин, доцент Ніжинського педінституту. Заарештований 04.10.1937 р. За постановою «трійки» при УНКВД по Чернігівській обл. від 19.11.1937 р. за проведення контрреволюційної діяльності ув'язнений до ВТТ на 10 років.

совно шести осіб, яких у кримінальній справі навіть не згадували. Двох фігурантів цієї справи «трійка» приречла до розстрілу, чотирьох – до 10 років позбавлення волі¹⁰³. Кримінальну справу на засіданні обласної «трійки» доповідав Я. Баутін¹⁰⁴.

Заступник прокурора Чернігівської області І. Левченко на судовому засіданні заявив, що одного із фігурантів «справи Ніжинського педінституту» О. Локтя¹⁰⁵ звільнили згідно із ухвалою Чернігівського обласного суду у серпні 1939 р.

Свідок В. Завгородній¹⁰⁶ розповів, що у 1938 р. його відрядили із Березнянського районного відділення НКВС до УНКВС по Чернігівській області у розпорядження начальника 4 відділу Я. Баутіна для проведення допитів. Він зазначив, що для допиту арештованих його не знайомили із матеріалами кримінальної справи, лише наказували добитися відповідей на конкретні питання¹⁰⁷. Використовуючи відряджених співробітників, Я. Баутін створив «конвеєр» – систему безперервного цілодобового допиту. Заяви підслідних про необґрунтованість арештів й обвинувачень до уваги не бралися. Якщо підслідний починав надавати необхідні свідчення, Я. Баутін наказував змінити режим

Відбував покарання у м. Біробіджан, Єврейська автономна обл. Реабілітований 14.10.1955 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1366.

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 127.

¹⁰⁴ Там само, арк. 51.

¹⁰⁵ *Локоть Олександр Васильович*, 1881 р. н., м. Борзна Борзнянського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у м. Ніжин, доцент Ніжинського педінституту. Заарештований 23.09.1937 р. За постановою «трійки» при УНКВД по Чернігівській обл. від 19.11.1937 р. за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР ув'язнений до ВТТ на 10 років. Згідно із вироком виїзної сесії Чернігівського облсуду у м. Ніжин від 14.08.1939 р. виправданий. Див.: ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 2885-п.

¹⁰⁶ *Завгородній Василь Олексійович*, 1907 р. н., в органах НКВС із 1930 р., на 22.03.1936 р. молодший лейтенант ДБ. У 1938 р. працював у Березнянському районному відділенні НКВС. До 20.04.1939 р. – т.в.о. начальника Добрянського РВ НКВС. 20.04.1939 р. звільнений із органів НКВС, знятий із обліку.

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 41.

утримання: заарештованому давали спати, годували тощо. Всі протоколи допиту доповідалися Я. Баутіну. Через щоденні наради він жорстко контролював процес перебігу допитів і давав вказівки щодо режиму утримання і допиту заарештованих¹⁰⁸.

В. Завгородній також підтвердив практику побиття арештованих і заявив, що Я. Баутін побив арештованого Беляєва-Нейтермана за відмову від свідчень. Про цей факт він нікому не розповідав, оскільки знав, що начальник обласного УНКВС А. Єгоров санкціонував «використання фізичних методів слідства»¹⁰⁹.

Також В. Завгородній докладно розповів про процес розслідування та оформлення кримінальних справ під час Великого терору: заарештовані давали власноручні свідчення (він не зазначив, за яких умов надавалися свідчення, але попередня інформація свідчила, що під психологічним чи фізичним тиском); свідчення доповідалися Я. Баутіну; якщо це були потрібні свідчення, слідчий писав протокол допиту; готовий протокол допиту віддавали на коригування спочатку начальнику відділення, начальнику відділу, потім начальнику облуправління НКВС. За висловом слідчого В. Завгороднього, після такої системи коригування допиту зі свідчень підслідного залишалося 10%, все інше можна віднести до «художнього оформлення». Лише після цієї процедури коригування протокол допиту повинен був підписати підслідний. Природно, що останні відмовлялися узаконювати фальсифіковані свідчення. Але після відмови підслідних знову катували¹¹⁰.

На судовому засіданні начальник 1 відділення 2 відділу УНКВС по Чернігівській області, лейтенант держбезпеки В. Кобець (Кобцев) також підтвердив інформацію про написання слідчими чернеток протоколів допиту, що спочатку корегувалися, друкувалися і через кілька днів заарештованим їх давали для підпису. Йому були відомі випадки, коли скориговані начальником облуправління А. Єгоровим протоколи допиту от-

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 41.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само, арк. 41 зв.

римували повністю інший зміст¹¹¹. Також він зауважив, що в УНКВС діяла практика арештів на підставі лише одних даних районних відділень НКВС¹¹². Широкого поширення набула практика арештів по підставі лише одного свідчення¹¹³.

Водночас В. Кобець (Кобцев) заявив, що начальник відділу Я. Баутін міг не знати про застосовування слідчими «незаконні методи слідства» до підслідних¹¹⁴.

Упродовж усього судового слідства підсудний Я. Баутін письмово задавав питання свідкам, відповідав на питання військового прокурора членів трибуналу. Він рішуче заперечував звинувачення у застосуванні до підслідних, зокрема С. Гораніна, методів фізичного впливу, зазначаючи, що останній надав власноручні свідчення і «твердо» тримався їх до завершення розслідування кримінальної справи.

Він постійно наголошував, що чітко виконував директиви обласного і республіканського керівництва НКВС. Він не міг навіть подумки допустити, що вони «ворожі».

В останньому слові Я. Баутін 28 січня 1940 р. наголосив, що він не був ініціатором створення фіктивної «антирадянської організації колишніх червоних партизан» та звинувачував колишнього начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова у дезінформації керівництва НКВС УРСР значною кількістю уявних «ворогів». Він знову апелював до власної недосвідченості на посаді начальника відділу обласного апарату УНКВС, нерозуміння принципів оперативно-слідчої роботи на регіональному рівні¹¹⁵.

Однак члени військового трибуналу не взяли до уваги аргументацію Я. Баутіна і 28 січня 1940 р. визнали його винним у злочині, передбаченому ст. 206-17 п. «б» КК УРСР. Я. Баутіну присудили вищу міру покарання – розстріл. Також його позба-

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 52 зв.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само, арк. 52.

¹¹⁵ Там само, арк. 288–292.

вили спеціального звання «старший лейтенанта держбезпеки» і державних нагород¹¹⁶.

Вже 1 лютого 1940 р. Я. Баутін написав касаційну скаргу до Військової колегії Верховного Суду СРСР. Він наголошував на соціальному походженні, хворобливому стані, нездатності його адвоката Гордона виконати обов'язки захисника через некомпетентність у специфіці діяльності органів державної безпеки (опрацювання документів агентурної справи) та участі у захисті колишніх фігурантів кримінальної справи «червоних партизан». Також він звинуватив заступника начальника слідчої частини НКВС УРСР С. Калужського у «конфлікті інтересів». Останній, обіймаючи посаду начальника 1 відділення 4 відділу НКВС УРСР, у 1938 р. був куратором перебігу розслідування кримінальної справи «червоних партизанів». Після нагадування цього факту, за свідченням Я. Баутіна, він отримав у відповідь погрози. Тому він наполягав, щоб слідство по його справі проводила військова прокуратура, а не слідча частина НКВС УРСР. Однак, керівництво НКВС, розуміючи наявність «конфлікту інтересів», не бажало розголосу за межами НКВС.

Я. Баутін позиціонував себе як жертву наклепу, наводячи приклади відсутності покарання співробітників розформованої Ніжинської оперативно-слідчої групи за катування підслідних.

Також він наполягав на змові свідків М. Куськала, Й. Шкурата та інших, спираючись на окремі невідповідності їхніх свідчень із наявними документальними доказами. Також декого із свідків він критикував на засіданнях бюро райкому партії і був впевнений, що вони мстяться за минулу критику.

Таким чином, користуючись юридичними неузгодженостями проведеного слідства, Я. Баутін наполягав на додатковому розслідуванні та зміні вироку¹¹⁷.

Того ж дня він написав прохання про помилування до Верховної Ради СРСР. Він клопотався про заміну розстрілу строкком ув'язнення, апелюючи до упередженого слідства. Я. Баутін визнавав свою провину лише у безпідставному арешті 9–11 осіб

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 120–122 зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 155–163 зв.

колишніх червоних партизанів, яких звільнили. Водночас він звинувачував А. Єгорова та О. Успенського у дезорієнтації співробітників державної безпеки помилковими вказівками¹¹⁸. Він акцентував увагу на політичній лояльності, відданості радянській владі та партії:

«З 37 років мого життя, 21 рік віддав на служіння своїй батьківщині, партії, Великому Сталіну, уряду. Хоча я інвалід, німий, я ще в пригоді стану своїй батьківщині у боротьбі з ворогами. Свій уряд прошу зберегти мені життя і замінити розстріл на позбавлення волі»¹¹⁹.

Наполягаючи на своїй невинуватості, Я. Баутін несподівано погодився із необхідністю свого покарання за безпідставні арешти. Нарікання викликав лише вирок.

Військова колегія Верховного Суду СРСР у визначенні від 14 лютого 1940 р. скасувала вирок Я. Баутіну й ухвалила повернути кримінальну справу на дослідження зі стадії попереднього слідства. Слідчі повинні були чітко встановити «де і на якій посаді фальсифікувалися справи засудженим Баутіним»¹²⁰. Також слідчі повинні були розслідувати – хто конкретно фальсифікував справу викладачів Ніжинського педагогічного інституту, хто доповідав кримінальні справи на них і С. Гораніна на засіданні обласної трійки¹²¹.

Під час дослідження справи була підтверджена інформація, що розслідування кримінальної справи «червоних партизан» почалося до приходу Я. Баутіна на посаду начальника 4 відділу УНКВС по Чернігівській області. Він лише ... продовжив її фальсифікацію.

Обвинувачення Я. Баутіну перекваліфікували на ст. 206, п. 17«а» КК УРСР¹²². У новому обвинувальному вирокі від 21 жовтня 1940 р. йому інкримінувалася фальсифікація справи

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 3, арк. 164–171 зв.

¹¹⁹ Там само, арк. 171 зв.

¹²⁰ Там само, арк. 178.

¹²¹ Там само. 179.

¹²² Там само, спр. 67988, т. 4, арк. 240–243.

С. Гораніна, використання «погроз і методів фізичного впливу», безпідставні арешти колишніх партизан, партійно-радянських працівників Ніжинського району¹²³. Але Я. Баутін свою провину знову не визнав.

Судове засідання розпочало роботу 16 листопада 1940 р. у Києві у приміщенні військового трибуналу військ НКВС¹²⁴. Вирок був оголошений о 24 годині. Я. Баутін був засуджений до 8 років позбавлення волі з позбавленням звання «старший лейтенант держбезпеки»¹²⁵.

Як склалася подальша доля Я. Баутіна, поки що нам не відомо. Можливо, його помилували як багатьох колишніх співробітників НКВС і направили на фронт під час Другої світової війни, чи відбув весь термін покарання. Документально підтверджено, що станом на квітень 1958 р. він проживав у м. Новоекономічному Сталінської (нині Донецької) області. У березні 1958 р. він звернувся до КДБ при Раді Міністрів УРСР за довідкою про роботу в органах державної безпеки для оформлення пенсії за віком¹²⁶.

Таким чином, архівно-кримінальні та особові справи на співробітників державної безпеки, які були обвинувачені у порушенні «соціалістичної законності» під час Великого терору, розкрили нові нюанси в організації та реалізації масових операцій у 1937–1938 рр. Маніпуляції інформацією, психологічний тиск, катування, підставні свідки, корекція протоколів допитів стали основними методами фальсифікації кримінальних справ. Зазначені методи слідчої роботи були санкціоновані керівництвом НКВС СРСР та НКВС УРСР.

Власноручні пояснення, прохання про залучення додаткових документів чи свідків для аргументації невинуватості підслідного, протоколи допитів, скарги до очільників УРСР та СРСР, стенограми судового засідання розкривають базові стратегії захисту співробітників держбезпеки від обвинувачення у порушенні «соціалістичної законності».

¹²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67989, т. 4, арк. 240–243.

¹²⁴ Там само, т. 3, арк. 293–306

¹²⁵ Там само, т. 3, арк. 346–347.

¹²⁶ Там само, ф. 12, спр. 31018, арк. 44–44 зв.

Спочатку чекіст заперечував будь-яку відповідальність у порушенні «соціалістичної законності», посиляючись на виконання прямого наказу начальника УНКВС чи директиви НКВС СРСР–НКВС УРСР. Але ця стратегія різко змінювалася із усвідомленням, що партійні керівники вже обрали «цапів-відбувайлів» серед співробітників держбезпеки – окремих керівників центрального, республіканського й обласного апарату та їхнього близького оточення.

Тому підслідний чекіст переходив одразу до наступної стратегії – мінімізації скоєного злочину. Він заперечував обвинувачення у застосуванні фізичного насильства і фальсифікації кримінальної справи. Виправдовуючись, чекіст зауважував, що підслідний вів себе зухвало, «ображав радянську владу». Тому у гніві він вдарив підслідного по щоці чи нецензурно його вилаяв. Обов'язково зазначалося, що такий випадок відбувся одноразово.

Визнаючи факт фальсифікації кримінальної справи, чекіст, зокрема Я. Баутін, посилався на власну некомпетентність або своїх підлеглих, надто обмежені строки слідства і неможливість детально перевірити наявну інформацію, вимоги керівництва негайно завершити справу, тобто перекладав вину за злочин. Також він зазначав, що підслідні «трималися своїх перших свідчень» упродовж всього періоду слідства. Елементом цієї стратегії були спроби дискредитувати свідків і колишніх підслідних, звинувачуючи їх у спробі помститися за минулу критику їх партійно-радянської роботи.

Паралельно Я. Баутін доводив, що саме він був ініціатором боротьби із фальсифікаторами-«липогонами» та порушниками «соціалістичної законності». На допитах, у скаргах очільникам УРСР він наполягав, що саме боротьба із фальсифікаторами стала причиною його кримінального переслідування.

Наступною стратегією захисту була демонстрація політичної лояльності, самопожертви заради радянської держави, народу і Комуністичної партії. Зокрема, Я. Баутін акцентував, що він мав пролетарське походження, брав участь у «громадянській війні» і «пролив кров» за радянську владу. Незважаючи на власну безпорадність через хворобу, він наполягав, що

здатний до «останнього подиху» служити на благо радянської влади, народу, Комуністичної партії. Розуміючи правила гри, Я. Баутін, як і його колеги, постійно зазначав особисту відданість Й. Сталіну.

Цілком очевидно, що комуністичний режим не був зацікавлений у реальному покаранні співробітників державної безпеки. Розстрілювали одіозних керівників, які входили до найближчого оточення союзного чи республіканського наркома. Всі інші арештовані або ув'язнювалися на незначні терміни, або звільнялися із органів НКВС, і продовжували свою радянську чи господарську кар'єру. Останні при нагоді поновлювалися на роботі в органах НКВС на неоперативних посадах (головним чином у Головне управління таборів, пожежній охороні чи міліції). Під час німецько-радянської війни частина звільнених співробітників держбезпеки була затребувана на фронтах.

Оскільки Я. Баутін наприкінці 1950-х рр. клопотався про пенсійне забезпечення, то, ймовірно, він вижив у таборі та під час німецько-радянської війни і намагався поліпшити власний добробут. Подальші покарання «порушників соціалістичної законності» другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. його вже не стосувалися.

REFERENCES

1. Bazhan, O. and Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natyskaly na hachok»: komendanty NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru». *Kraieznavstvo*, 3–4, 251–283. [in Ukrainian].
2. Danilov, V. [Ed.] (2006). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939*. Vol. 5. 1937–1939. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
3. Haustov, V. (Comps.). (2004). *Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina: Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1937–1938*. Moskva: Materik. [in Russian].
4. Haustov, V., Samue'l'son. L. (2009). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg*. Moskva. [in Russian].
5. Hlevnyuk, O. (2010). *Hozyain. Stalin i utverzhdenie stalinskoj diktatury*. – Moskva: ROSSPEN. [in Russian].

6. Khlevniuk, O. (2004). Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror. McLoughlin, Barry and McDermott Kevin (Ed.) *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*. New York: Palgrave MacMillan. [in English].
7. Kokin, S. and Rossman, D. (Comps.) (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – cherven 1943 r.). Vol. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUIDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, O., Podkur, R. and Lysenko, O. (Comps.). (2010). *Reabilitovani istoriieiu. Chernihiv's'ka oblast'. Vol. 2 Chernihiv: RVK «Desnians'ka pravda»*. [in Ukrainian].
9. Kovalenko, O., Podkur, R. and Lysenko, O. (Comps.). (2011). *Reabilitovani istoriieiu. Chernihiv's'ka oblast'. Vol. 3. Chernihiv: Desna Polihraf.* [in Ukrainian].
10. Lysenko, O. and Podkur, R. (Comps.). (2015). *Anatomiia selianskykh povstan: Horodnianske povstannia 1931 r. pid provodom Ya. Riabchenka: zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Chernihiv: Vydavets V. Lozovyi. [in Ukrainian].
11. Petrov, N.V., Skorkin, K.V. (1999). Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik / Obshhestvo «Memorial», RGASPI, GARF. Moskva: Zven'ya. [in Russian].
12. Petrow, N. (2002). Die Kaderpolitik des NKWD 1936–1939. *Stalinscher Terror 1934–1941. Eine Forschungsbilanz*. Hrsg. von W. Hedeler. Berlin. [in German]
13. Podkur, R. (2009). Reaktsiia spivrobotnykiv orhaniv derzhavnoi bezpeky URSR na pryypynennia «velykoho teroru» (lystopad 1938–1939 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 136–167. [in Ukrainian].
14. Savin, A. and Teplyakov, A. (2015). «Partiya mozhет oshibat'sya, a NKVD – nikogda». Sotrudniki UNKVD po Odesskoj oblasti na skam'e podsudimyh (1939–1943 gg. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 91–141. [in Russian].
15. Shapoval, Yu. and Zolotarov, V. (2002). *Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otochennia*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

16. Shapoval, Yu., Prystaiko, V. and Zolotarov V. (1997). ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
17. Teplyakov, A. (2013). Chekistskij dolg i pochyotnaya partijnaya obyazannost': ispolnenie smertnyh prigovorov v 1918–1953 gg. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 79–101. [in Russian].
18. Vasyliiev, V. and Podkur, R. (2015). Orhanizatory ta vykonavtsi masovoho vbyvstva liudei v 1937–1938 rr.: doli spivrobitnykiv Vinnytskoho y Kamianets-Podilskoho oblasnykh upravlin NKVS. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 48–121. [in Ukrainian].
19. Vasyliiev, V. and Podkur, R. (2017). *Radianski karateli. Spivrobitnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho terroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
20. Vasyliiev, V., Viola, L. and Podkur, R. (Comps.). (2017). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobitnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 pp.)*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].
21. Viola, L. (2015). Delo Umanskogo rajonnogo otdela NKVD. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 180–223. [in Russian].
22. Viola, L. (2017). *Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine*. Oxford: Universide Press. [in English]
23. Xrushhev, N. (1989). O kul'te lichnosti i ego posledstviyax. Doklad Pervogo sekretarya CK KPSS tov. N. S. Xrushheva XX s»ezdu Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. *Izvestiya CK KPSS*, 3, 128–138.
24. YUnge, M. (2017). *Chekisty Stalina: moshch' i bessilie. «Berievskaya otpepel'» v Nikolaevskoy oblasti Ukrainy*. Moskva: AIRO-XXI. [in Russian].
25. YUnge, M., Bordyugov G. and Binner R. (2008). *Vertikal' bol'shogo terrora: istoriya operacii po prikazu NKVD № 00447*. Moskva: Novyj hronograf. [in Russian].
26. Zelenin, I.E. (1992). Politotdely MTS – prodolzhenie politiki «chrezvychajshhiny» (1933–1934 gg.). *Otechestvennaya istoriya*, 6, 42–61. [in Russian].
27. Zolotarov, V. (1994). Chekisty 20–30-kh: materialy do biohrafichnoho slovnyka. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 168–171. [in Ukrainian].

28. Zolotarov, V. (1999). Komisar derzhbezpeky 3-ho ranhu: storinky biohrafii Vasylia Ivanova. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1-2, 367-387. [in Ukrainian].
29. Zolotarov, V. (2003). *ChK-HPU-NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919-1941*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
30. Zolotarov, V. (2015). «Vykorystani ta vykynuti»: spivrobotnyky UNKVS po Kharkivskii oblasti, zasudzheni za porushennia «sotsialistychnoi zakonnosti» naprykintsi 1930-kh rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1, 234-360. [in Ukrainian].

**Podkur R., Lysenko O. Victim, Witness or Executive?
The Criminal Archival File of the Operative
of Chernihiv Regional NKVD Office Ya. Bautin**

The purpose of the article is to examine the specific features of the course of mass repressive operations during the Great Terror, using the archival criminal file of the former chief of the 4th department of the Chernihiv Regional NKVD Office Ya. Bautin. Also, the aim was to show the variety of strategies, used by chekists' to avoid or minimize the punishment for «violate the socialistic legitimacy», using the biography of concrete person.

Methodology and methods. While reconstructing the key vital events of Ya. Bautin, the authors used the anthropological and prosopographical methods, as well as biographical, chronological, historical-genetic approach, methods of psychological and historical reconstruction, method of application-specific search.

Conclusions. Grounding of the found archival materials, which are introduced for scientific use for the first time, authors highlight new nuances of organization and realization of mass repressions in 1937-1938. Key methods of falsification of criminal cases were manipulation with information, psychological pressure, tortures, the use of false witnesses, correction of interrogation protocols, etc. These methods of investigation were authorized by the senior NKVD management in USSR and in UkrSSR.

The authors investigated the basic behavior strategies of state security officers who sought to protect themselves from accusations of violated «socialist law», and thus minimize punishment: from denying their own guilt and transferring it to senior management and colleagues to demonstrative repentance and assurances of personal loyalty to the higher party-state leadership.

In the post-war period and subsequent decades, party-state leadership was not interested in a real punishment of state security officers. Only odious leaders who were part of the immediate surroundings of the Union or Republican People's Commissars were strictly punished (in particular, shot).

All other former security guards were arrested or imprisoned for a short time, or deprived of office in the NKVD, but continued their career at the grassroots party level or in economy.

Key words: Great Terror, state security service, political repressions, NKVD, executives.